

Fra boken:

110096

Det var noe annet under krigen

Anne Eriksen

2. verdenskrig i norsk
kollektivtradisjon

Kapittel 12

Hvis de bare ville angre

Kollektivtradisjonen om krigen forteller om et folk i kamp. Kamp mot varemangel, blendingsgardiner og byråkratiske bestemmelser som begrenset handle- og bevegelsesfrihet, men først og fremst mot invasjonsmakt og nazisme, mot tyskere og NS. Tradisjonen har en polariserende grunnstruktur og et klart fiendebilde som er blitt opprettholdt gjennom hele etterkrigstiden. Den militære fienden forsvant med frigjøringen, men fremdeles lever det mange mennesker i Norge som nærer stor motvilje mot tyskere. For noen kan verdenskrigen og okkupasjonen også fungere som argument mot EU: Vi vil ikke i forbund med tyskerne - vi husker dem fra krigen. Partiet NS ble oppløst og forbudt i 1945. Det vedvarende hatet mot tidligere NS-medlemmer er imidlertid et markant element i etterkrigstidens kollektivtradisjon. Under okkupasjonen var NS ikke bare fienden, de var også overløperne, svikerne. Med begrepet *landssvikere* bidro rettsoppjøret etter frigjøringen til å befeste denne delen av fiendebildet.

Etter frigjøringen ble 92 805 landssviksaker etterforsket i Norge. 46 085 av dem endte med domfellelse. Det juridiske grunnlaget for oppjøret var norsk straffelov, supplert med Landssvikanordningen av 1944.²⁸⁹ Anordningen slo fast at medlemskap i partiet NS eller dets organisasjoner (opprettholdt etter 8. april 1940) måtte være å forstå som «bistand til fienden» og dermed straffbart.²⁹⁰ Blant de dømte ble noe under halvparten dømt for partimedlemskap alene.²⁹¹ Blant de øvrige ble en stor andel dømt for partimedlemskap og ett eller flere andre straffbare forhold. Dette innebærer både at det norske landssvikoppjøret var et utpreget breddeoppgjør og at det i stor grad var et oppgjør med partiet NS. Til sammenligning ble så vidt få som 3500 dømt for økonomisk kollaborasjon med fienden - her ble langt de fleste saker henlagt på grunn av bevisets stilling.²⁹² Rettsoppjøret bidrog på denne måten til å bekrefte en oppfatning av «landssviker» og «tidligere NS-medlem» som to sider av samme sak.

Til tross for at oppgjøret hadde denne profilen, er det i hele etterkrigstiden blitt presisert at grunnlaget for sakene var rent juridisk og at det, selv om noe kritikk kan reises, ble gjennomført på korrekt juridisk vis.²⁹³ Gjennom mytologiseringen har likevel oppgjøret blitt forsynt med klare moralske overtoner i kollektivtradisjonen: De onde skulle straffes, bringes til å angre og forstå hvor galt de hadde handlet. At landssvikoppgjøret skulle ha vært et *politisk* oppgjør og at de faktisk har vært politiske dømt i det «frie og demokratiske» etterkrigs-Norge, er det derimot bare noen tidligere NS-medlemmer som hevder.²⁹⁴

I ettertid kan det være vanskelig å se hvordan rettsoppgjøret, som i så stor grad konsentrerte seg om ett politisk parti, skulle kunne unngå også å være et politisk oppgjør. Derimot er det tydelig at mytologiseringen har bidratt til å *avpolitiser* det. I Barthes' myteteori er sammenhengen mellom myter og makt et sentralt punkt. Han sier at det er den herskende klasse som har makt til å skape mytene, dvs. til å forkle sine verdier og sine interesser som «naturlige» ved hjelp av mytens metaspråk. I slik forklodning trenger verdier, menneskesyn, politikk og samfunn ikke lenger navn, men fremstår som selvsagte sannheter om det gode, om det evig menneskelige og om menneskenes liv. Naturliggjøringen medfører dermed avpolitisering, og Barthes fremhever dette som mytens sentrale samfunnsmessige funksjon. Myteforskningens hovedoppgave blir å kritisere disse mekanismene, som for Barthes er knyttet til det borgerlige samfunn. Det norske landssvikoppgjøret var nødvendigvis et seierherrenes oppgjør. Det behøver ikke bety at dommene var urettferdige, eller at oppgjøret ikke gikk riktig for seg. Men det innebærer at de seirende - jøsingene - hadde, og stadig har, den avgjørende makten til å forklare det som hendte, til å gi navn eller unnlate å gi navn: til å avpolitiser. Dermed kom oppgjøret til å dreie seg om godt og ondt, rett og galt, om svik og troskap, om mot og feighet, eller i mer juridiske begrep, om «bistand til fienden» og «Rigets Statsforfatning» - men ikke om politisk syn og ideologi, ikke om to oppfatninger som stod mot hverandre. Det er disse sannhetene som formidles i kollektivtradisjonen.

Dersom Barthes' teorier overføres til undersøkelsen av kollektivtradisjonen, bør denne type fortolkninger kritiseres og avsløres - myten gir falsk viten. Men også Eliades mer positive syn på myten kan trekkes inn på dette punktet: Gjennom mytologiseringen er det skapt en fortelling og et sett betydninger som har fungert samlende og integrerende i det norske samfunnet, som har fått

representere viktige sannheter og felles standpunkter og som har dannet et grunnlag av felles verdier i etterkrigstidens Norge. På den måten har myten om krigen generelt hatt en positiv funksjon i samfunnet, i enkelte tilfelle kanskje nettopp fordi den også tilslører.

Men, mytologiseringen har ikke vært uten omkostninger. Når oppgjøret med «landssvikerne» – iallfall i kollektivtradisjonens forståelse – fikk preg av å dreie seg om absolutte verdier, er det blitt tilsvarende vanskelig å tilgi de tidligere dømte, å oppheve stigmatiseringen.²⁹⁵ Har «landssvikerne» forbrutt seg så grunnleggende som myten sier, da har de ikke bare satt seg utenfor demokratiets politiske tradisjon, men også forspilt sin tilhørighet i et menneskelig fellesskap. I sin konsekvens sier myten at dersom de onde skal tas opp blant de gode, kreves det mer enn sonet straff og betalt bot.

De andre blant oss

I dag kan tidligere NS-medlemmer ikke sies å utgjøre noen *gruppe* i streng sosiologisk forstand: Det foregår knapt noen organisert samhandling dem imellom, og noen bevisst opprettholdelse av et kulturelt fellesskap som gruppens medlemmer identifiserer seg med, finner heller ikke sted. Miljøet rundt Institutt for Norsk Okkupasjonshistorie (forkortet INO)²⁹⁶ danner riktignok et slikt fellesskap, men denne gruppen er relativt liten og ikke representativ for de mange som var medlemmer av NS.²⁹⁷ Derimot blir «de som var NS» opprettholdt som en sentral kategori i kollektivtradisjonen. Tradisjonen sier at NS, det var de «på den andre siden» under okkupasjonen – de som sviktet, de som samarbeidet med fienden. Fortellingene beskriver hvordan NS-folk ble en avgrenset gruppe under okkupasjonen. Isfrontens oppgave var å gjøre grensen tydelig. I etterkrigstiden har kollektivtradisjonens styrke og betydning bidratt til å opprettholde denne kategorien. «Tidligere NS-medlem» er stadig et meningsbærende begrep – ikke bare i forhold til fortiden, men også i samtidssammenheng. Til langt opp mot i dag har det i ulike sammenhenger vært relevant informasjon at hun eller han – eller vedkommendes bestefar – «var NS» under okkupasjonen.

Samtidig har dette medført en forestilling om at «NS-folk» fremdeles er å forstå som en gruppe. Uavhengig av hva disse menneskene har opplevd siden, gir deres felles fortid dem fellestrekk

som blir viktige og karakteriserende ennå i dag, og som skiller dem fra andre nordmenn - fra jøssingene. På denne måten blir «nazist», «tidligere NS» eller «landssviker» en rolle som vedlikeholdes i kollektivtradisjonen.

Til rollen som «landssviker» hører det en sterk stigmatisering, men også noen bestemte normer og forventninger. Her kommer de mørkere sidene ved kollektivtradisjonens mytiske viten til syne. Gjennom mytologiseringen er også begrepet «landssviker» transformert til natur, og «landssviker» er ikke lenger en kategori oppstått av en bestemt historisk sammenheng, men fungerer i stedet som navn på Det onde mennesket. Når tradisjonen så blir aktualisert, knyttes denne mytiske viten til konkrete personer. Den enkelte «landssviker» forventes å ha alle de egenskaper og være skyld i alle de (mis)gjerninger som rollen er forbundet med. På denne måten befestes kollektivtradisjonens bærende kategorier og skillelinjer. Samtidig tydeliggjøres forventningene til «de onde» - til de slagne forrædernes opptreden, skjebne og fortellinger.

Mange tidligere NS-folk har utvilsomt blitt stilt overfor kollektivtradisjonens «landssvikerrolle» og forventningene til den, antakelig sterkest og oftest i de første etterkrigsårene. Men denne type bruk av tradisjonen har også foregått i full offentlighet. I 1990 kom boken *Dommen* ut, skrevet av SV-politikeren Hanna Kvanmo. Boken var en selvbiografi, men ganske annerledes enn andre politikerbiografier. Kvanmo forteller ikke om sin politiske tenkning og sin «vei mot makten». Boken er derimot en skildring av hennes barndom og ungdom i Harstad før og under krigen - og om hennes tid som front søster i Tyskland.

Hanna vokste opp hos sin mor, som forsørget seg og datteren med skiftende husarbeid, vasking og fabrikkarbeid. Da krigen kom, var det vanskelig for henne å få annet enn arbeid hos tyskerne. Hanna ville gjerne fortsette på skole, men måtte også ta jobb. For henne ble det også tyskerarbeid, først rengjøring, etter hvert kontorarbeid. I noen sammenhenger fungerte hun som tolk. En dag gav hun noen kroner til en hirdmann som drev innsamling, en tid etter fikk hun melding om at hun var tatt opp som medlem i NS' ungdomsfylking. Det ville hun ikke, men forklarer at hun var redd NS, hun hadde ikke noe nettverk rundt seg, hun var ung og visste ikke hva hun skulle gjøre. Etter hvert fikk hun merke at hun var havnet «på feil side». Gamle bekjente tok avstand fra henne, men hun fikk nye venner - på «den gale siden». Hannas store drøm var å bli sykepleier. Hun søkte om opptak

som elev i det tyske Røde Kors og kom inn. Senhøstes 1944 reiste hun til Tyskland, og kom til å oppleve verdenskrigens avslutning der. Etter krigen vendte hun hjem til Norge, og i 1948 fikk hun sin dom for landssvik: Ti års tap av stemmerett.

Hanna Kvanmos motiv for å gi ut sin historie kommer frem i bokens siste kapittel. Der forteller hun at «marerittet begynte den 9. januar 1974» - den dagen hadde Norges Handels- og Sjøfartstidende et førstesideoppslag om at «et medlem av (SVs) stortingsgruppe i lengre tid hadde vært ansatt hos tyskerne under krigen»²⁹⁸. Dette var begynnelsen på «Kvanmo-saken» i norsk offentlighet våren 1974. Norske aviser slo stort opp at et stortingsmedlem hadde vært dømt for landssvik. Kvanmo ble jaget av journalister, stadig nye og til dels uetterrettelige versjoner av hennes historie dukket opp. «Det ble påstått at jeg hadde skiftet navn etter krigen for å gjemme meg bort. I leserbrev ble det slått fast at jeg var angiver, tyskertøs og hore. Det virket som om både Quisling og Rinnan bare var smågutter i forhold til meg.»²⁹⁹ Kvanmo selv trekker frem et avisinnlegg av pater Hallvard Rieber-Mohn som særlig sårende. Rieber-Mohn knytter Kvanmos fortid «på den gale siden» til hennes politiske tilhørighet til SV. Han skriver riktignok at «forgåelser» under siste krig for så vidt ikke skulle utelukke noen fra politiske verv i dag. Men, disse menneskene må likevel finne seg i at mange ikke er ferdige med sine - godt begrunnede - følelser fra krigen. De må forstå at politiske motstandere ser med liten velvilje på deres rulleblad. Og de må innse at «allmennheten kanskje kunne ha ønsket at de folkene rehabiliterte seg innenfor politiske grupperinger med et tryggere og utvilsommere forhold til demokratiet (...) enn det partiet de har valgt»³⁰⁰. Også i dag har «de folkene» valgt seg et parti - SV - som viser deres vedvarende forkjærlighet for anti-demokratiske ideologier. Satt inn i en videre sammenheng, gir avsinnet et eksempel på hvordan kollektivtradisjonens kategorier stadig levde i Norge i 1970-årene. Samtidige forhold brukes som indikasjon på at fortiden fremdeles er levende, og på at kategoriene fra den gang derfor både kan og bør opprettholdes.

I mediestormen på ettervinteren og våren 1974 ble mennesket Hanna Kvanmo satt inn i bildet av «landssvikereren». Hennes egen historie, det hun faktisk hadde gjort - som tenåring - og den dommen hun fikk - og sonet - ble unyansert og til dels forvridd plassert i kategorien *landssvik*, og alt det som kollektivtradisjonen forbinder med landssvikerrollen knyttet direkte til henne. Kvanmos voksne liv som lærer gjennom mange år og som politi-

ker med stor tillit, fikk plutselig ingen betydning. Hun var *landssviker*. Boken hennes, som kom ut først 15 år senere, kan sees som en konfrontasjon mellom myten og historien. Gjennom «avsløringen» av hennes fortid var det historiske menneske Hanna Kvanmo blitt slukt av mytens viten om det onde. Ved å skrive boka forsøkte Kvanmo å bekjempe myten med historien, med sitt eget livs historie: Presis og detaljert kunnskap om oppvekst og sosial bakgrunn skulle erstatte mytens formløse viten. Hjalp det? Vant historien?

Da boken kom ut, femten år etter dette «andre landssvikopp-gjøret», var mye blitt annerledes. I tiden som var gått siden 1974, var kunnskapen om NS' historie blitt større og kollektivtradisjonens landssvikerrolle noe mer nyansert. Men like viktig er det at Hanna Kvanmo selv, gjennom femten år som rikspolitiker og kjendis, var blitt et nasjonalt bilde på den sunne fornuft og den bramfrie og ubestikkelige ærlighet, til dels i slik grad at disse moralske verdiene ble et viktigere trekk ved henne enn den politiske tilhørigheten. Også Hanna selv begynte å bli en myte. Så kanskje ble myten om landssvikerer likevel ikke bekjempet med historie, men med en annen myte. For alle «vet» jo at Hanna Kvanmo «naturligvis» ikke «egentlig» kan ha gjort noe forferdelig galt.

Et annet eksempel på hvordan landssvikerrollen lever i norsk kultur, gir den stadig tilbakevendende debatten om Knut Hamsun. Den siste tiden har diskusjonen dreid seg om monumentet over ham, og om forslaget om å gi en plass i hovedstaden navnet *Knut Hamsuns plass*. Debatten om Hamsun og landssviket startet imidlertid allerede under den langvarige rettssaken, og vedvarte så lenge Hamsun selv levde. Siden den gang har bl.a. bokutgivelser satt diskusjonen i gang med visse mellomrom. Thorkild Hansens bok *Prosesen mot Hamsun* (norsk utgave 1978) er kanskje det beste eksemplet.

For kollektivtradisjonen representerer Hamsun et uløselig og paradoksalt problem. Hamsun forener det gode og det onde i en person. Han er den nasjonale dikterhøvding - Bjørnsons arving - og samtidig «landssviker» og nazist. Kollektivtradisjonen gjør en slik kombinasjon til umulighet - men Hamsun finnes likevel. Den kontinuerlige, men lite fruktbare debatten viser til et eksistensielt problem på nasjonalt nivå. Hamsun var en av våre største forfattere. Samtidig var han knyttet til NS, skrev ting som var utvilsomt propaganda for nazismen, besøkte Hitler. Som kunstner fortjener han ære og heder, som nazist nasjonens forakt og historiens taushet - kanskje *mer* enn andre NS-folk, fordi han som stor forfatter

var både klokere og mer innflytelsesrik enn de fleste? Eller er det mulig å se bort fra at han var NS-medlem, nettopp fordi han var en betydningsfull kunstner? Kanskje kan det motbevise at han var medlem av NS? Eller kanskje han slett ikke egentlig var noen stor forfatter? Strategiene er mange, både hos dem som vil gi ham ære og eventuelt et monument, og hos dem som idømmer ham evig skam. Et fellestrekk hos dem som vil ære forfatteren og de som vil fordømme nazisten, er imidlertid at begge forsøker å definere bort den siden som ikke passer, å føre det endelige bevis for at han var (nesten) bare god eller (nesten) bare ond. Den paradoksale kombinasjonen av de to synes like umulig for begge parter i debatten. Løsningen er likevel stadig like fjern. Det fromme håp om at han hadde vært for gammel og sløv til å skjønne noe av det hele, gjorde Hamsun selv sitt beste for å slukke. Angre noe ville han heller ikke. Problemet Hamsun lar seg ikke løse - men heller ikke overse - så lenge myten om krigen er med på å bære den norske kulturen.

I skyggen av solkorset

Den fulle bredden i kollektivtradisjonens bilde av «nazistene» ble spilt ut i norsk offentlighet våren 1981. Da viste NRK Fjernsynet serien *I solkorsets tegn*, med Haagen Ringnes som programleder. Gjennom fire programmer ble partiet NS og dets historie presentert. En stor del av serien var viet intervjuer med en del tidligere NS-folk, som fortalte om sine opplevelser og erfaringer. Allerede første episode av serien vakte diskusjon, men i første omgang var holdningen overveiende positiv. Temperaturen steg imidlertid, og journalister, forskere, veteranforeninger og flittige leserbrevskrivere kastet seg inn i debatten. Aviser over hele landet brakte artikler og leserinnlegg om serien. Da alle fire episoder var sendt, fikk Aftenposten utført en større spørreundersøkelse: Var det riktig av NRK å gjøre dette? Andre aviser inviterte leserne til å ringe dem, og opplevde at sentralbordet var ved å bryte sammen. NRK mottok en storm av direkte henvendelser fra publikum, de fleste rettet til programlederen, Haagen Ringnes. Her var rasende mennesker som mente at serien forfalsket historien, men også folk som var dypt takknemlige over at «deres» historie endelig var blitt tatt frem og gitt seriøs behandling.³⁰¹

Etter siste program ble en del av de spørsmålene som serien hadde reist, tatt opp i et eget debattprogram, *På sparket*. Fors-

kere fra flere aktuelle felt ble invitert, sammen med noen av de tidligere NS-folkene som også hadde deltatt i serien. Også her ble debatten hissig. Dette programmet tjente dessuten til å fortsette avisdebatten, som pågikk lenge etter at serien var avsluttet. Høsten etter at programmene var vist, utkom boken *I skyggen av solkorset*. Her summerer Haagen Ringnes opp en del av debatten. Han gjør også rede for sitt eget mangeårige og møysommelige arbeid forut for serien, først og fremst strevet med å finne tidligere NS-folk som var villige til å stille opp.

Et viktig mål for TV-serien var å gi informasjon om NS' historie og samtidig la en del tidligere medlemmer få slippe til med sine synspunkter og erfaringer. Den positive kritikken fremhevet nettopp at dette var lyktes på en balansert og god måte. Likevel var det de negative reaksjonene som fikk dominere i mediebildet: Den negative kritikken var mest høyrøstet og dramatisk i sine uttrykk³⁰², og det var disse synspunktene som ble slått stort opp.

De som reagerte negativt på serien, mente dels at informasjonen var skjønnmalende og skjev og dels at informasjon om NS og om okkupasjonstiden sett fra et NS-perspektiv overhodet ikke var ønskelig: Hvorfor skulle nå disse gammel-nazistene få breie seg på NRK?

En hovedinnvending var at det var *uforsvarlig* av NRK å vise serien. Ungdommen ville ta skade. De ville få en helt uriktig forståelse av forholdene under krigen. Dessuten kunne serien gjøre at de unge selv begynte å interessere seg for nazismen, eller helst ny-nazismen. Denne bekymrede omtanke for barna og de unge var et gjennomgående argument hos mange av dem som mente at serien ikke skulle vært vist. *Krigsinvalideforbundet* fremhevet dette aspektet i et åpent brev til NRK, gjengitt i en rekke norske aviser. *Veteranrådet 1940-45, Vestlandet*, sluttet seg til brevet og skriver at programlederen «burde forstå at et emne som dette – som omfatter de alvorligste nasjonale prøvelser vårt folk og land har gjennomlevet, ikke kan sendes ut til de tusen hjem og våre unge slekter, så fullstendig på landssvikernes premisser»³⁰³. Også forfatteren Knut M. Hansson henvendte seg til NRK med en lignende argumentasjon. Han konkluderer med at «de yngre generasjoner har krav på å få vite *hva* vi sloss mot under annen verdenskrig»³⁰⁴. I Fædrelandsvennen skrev innsenderen *Forarget* at «nå er det sannelig på høy tid at den eldre generasjon, som opplevde krigen som 'jössing' får komme til orde på TV. Ungdommen av idag vet forsvinnende lite om de fem krigsårene. For de fleste er det fjern historie (...) Hvis denne motbydelige nazi-

serien ikke blir motsagt (den tar så absolutt nazistene i forsvar) vil etterslekten få en usann historie om de fem årene vi var okkupert av tyskerne (...) Kan vi svelge slikt i dagens Norge? Må vi ikke fortelle ungdommen hva som egentlig skjedde?»³⁰⁵.

Gallupundersøkelsen som Aftenposten fikk utført, viste at det var eldre mennesker (gruppen over 60 år) som var mest engstelig for seriens virkning på de unge. Ungdommen selv var mindre bekymret.³⁰⁶ Andre avisoppslag viste til at flere unge savnet informasjon om NS i skolens historiebøker, og så på serien som et nyttig supplement - uten å la seg forføre av nazismens budskap.³⁰⁷ Kunne man så stole på dette? Agderposten skrev i sin anmeldelse av TV-programmet *På sparket* at «hvis de kutt vi fikk se fra et skolemøte om serien var representativ for de unge, ville det vel ikke vært så farlig om serien hadde en slagside, for de unge vi hørte var tildels sjokkert over hvor lite seriens NS-medlemmer visste om de grusomme sider ved Hitler-regimet, men disse kuttene var nok spesielt utvalgt»³⁰⁸. Noen enslige røster forsøkte likevel å hevde et annet syn. I Dagbladet skrev Andreas Hompland at reaksjonene «vitnar om liten tru på den versjonen som i hundretals bøker, i skulebøker og i den allmenne oppfatninga har rådd grunnen aleine. Så svakt kan den vel ikkje stå?»³⁰⁹. Hallvard Rieber-Mohn mente også at dagens unge visste for mye til å la seg besnære av gamle NS-folk, og dessuten at dagens bevisste unge generasjon var langt mindre mottagelig for slik «solblank og ukritisk idealisme» enn de unge i mellomkrigstiden³¹⁰. Ole Henrik Nissen-Lies kronikk i Aftenposten kan stå som et svar til dem begge. Født «nesten 20 år etter krigen» skriver Nissen-Lie at «alle-rede før jeg kjente til djevelen, visste jeg godt hvem Hitler var»³¹¹. Hos flertallet av de bekymrede var imidlertid konklusjonen klar: NRK måtte snarest lage et nytt program, et som kunne rette opp feilene og som viste hvordan det egentlig var under krigen. Her ønsket både anonyme jøssinger, veteraner og NKP-folk å få være med. Noen gikk også så langt at de forlangte de eksisterende filmrullene makulert. Hvis programserien *I solkorsets tegn* noen gang i fremtiden skulle falle i intetanende og uvitende menneskers hender, ville bildet av okkupasjonen i Norge få en livsfarlig fordreining.³¹²

Utgangspunktet for bekymringen var en antakelse om at de unge ikke visste. De omtales som historieløse. Men uvitenheten dreier seg ikke bare om historie, her gjelder det *den rette historien*, den som representerer en moral. Engstelsen for uvitenhet om historien er samtidig en bekymring for de unges moralske

oppdragelse. Igjen blir okkupasjonstiden ikke bare en serie viktige, men fortidige, hendelser. Den representerer også en verdikonflikt, et moralsk valg. Og dette valget hører ikke fortiden til – det er evig aktuelt. Også de som er unge i dag, må velge mellom det gode og det onde. Hvordan skal de klare det, hvis de ikke har kunnskap om krigen? Eller, enda verre, hvordan skal de klare det dersom de får presentert en løgnaktig fortelling? Fortellingen om krigen – i sin rette form – er det mytiske forbildet som skal veilede alle kommende generasjoner og lære dem å skille mellom godt og ondt. Fortellingen om krigen beskriver den evige, eksistensielle kampen, og må verken forandres eller relativiseres.

Helt alminnelige nazister

Hva inneholdt så disse truende programmene? Ved hjelp av dokumentar-materiale ble NS' historie fra stiftelsen og til landsvikoppgjøret beskrevet. Nødvendigvis medførte dette også en skildring av «Norge under okkupasjonen» sett fra et NS-perspektiv. Likeledes ble rettsoppjøret til dels skildret fra de dømtes side og kom dermed i et noe annet lys enn vanlig. Likevel var det ikke dokumentar-innslagene som gjorde det sterkeste inntrykket, men intervjuene med de tidligere NS-folkene. I alt åtte personer med NS-bakgrunn deltok i serien. Opprinnelig var planen å intervju folk som hadde hatt ledende posisjoner innen NS. Ingen slike var imidlertid villige til å stille opp, dels fordi Ringnes' spørsmål i første omgang ble oppfattet som «infamerende», og dessuten fordi ingen ville gjennomgå et nytt «landssvikoppgjør» i full offentlighet. De tidligere NS-folkene hadde fått nok av den alminnelige, nasjonale fordømmelse. Flere intervjuobjekter trakk seg også etter press fra sine familier. Etter hvert måtte opplegget for serien endres. Spørsmålene kunne ikke være for konfronterende og kritiske. Samtidig kom programmene først og fremst til å fokusere på grasrotnivået i NS. De åtte som til slutt stilte opp, var i hovedsak «vanlige» partimedlemmer uten store misgjeringer på samvittigheten. De fortalte sine historier – om hvordan de hadde opplevd okkupasjonstiden og rettsoppjøret. De ble også spurt om hvordan de oppfattet NS og NS' rolle under den tyske okkupasjonen.

Intervjuobjektene la særlig vekt på de idealistiske og patriotiske motivene de hadde hatt for å støtte NS, og på sin egen uvitenhet når det gjaldt jødeforfølgelser, konsentrasjonsleirer osv.

De fremhevet også at NS-styret måtte sees som et forsøk på å verge de norske interessene overfor okkupanten - og ikke som landssvik. På bakgrunn av dette opplevde de landssvikoppgjøret som dypt urettferdig. Bare en av de intervjuede, Asbjørn Elden, tok skarpt avstand fra NS og fra sin egen historie.³¹³

Når så mange seere fant serien dypt uforsvarlig, var dette fordi de oppfattet den som usann. Den gav et helt feilaktig bilde av forholdene i Norge under okkupasjonen. Serien formidlet løgner. Den burde fortalt hvordan det *egentlig* var i Norge under krigen, dvs. hvordan gode nordmenn opplevde forholdene. I Aftenposten 21. mars skrev Per Røed, tidligere i Milorgs Sentralledelse: «Jeg anklager! Hvem? Haagen Ringnes. Det går ikke an. Hva? Å ikke vise scener fra den behandling norske kvinner og menn fikk på Victoria Terrasse, på Grini, i tilintetgjørelsesleirene i Tyskland.» I samme avis mente professor dr.med. Eivind Myhre, også med bakgrunn i Milorg, at serien var «en hån mot alle sanne nordmenn under annen verdenskrig (...). Undertegnede kjente seg ikke igjen i det hele tatt». I denne type kritikk blir «sannheten» om okkupasjonstiden identisk med det som jøssingene opplevde. Det som gode nordmenn ikke kan kjenne seg igjen i, er heller ikke sant. Derfor fortjener det ingen plass verken i historien eller i NRK. Her blir NS' historie sett fra et NS-perspektiv ikke bare uinteressant, men også nærmest pr. definisjon usann.

En større del av kritikken går imidlertid ut på at selve bildet av nazistene var usant - skjevt og skjønmmalt. Alf Nordhus skrev i VG at «i det ytre, rent overflatisk, virker beretningene balanserte og objektive. I realiteten er det en forstemmende virkelighetsfor-skyvning som presenteres»³¹⁴. Dagbladets TV-kommentator Karl Emil Hagelund påpeker det påfallende i at ingen av intervjuobjektene mente å kjenne til hirdens brutale fremferd.³¹⁵ Deres påståtte uvitenhet om jødeforfølgelser og andre grusomheter har også forarget mange seere. En innsender i Stavanger Aftenblad mener dessuten at selve opplegget for programmet var galt: «Man får ikke frem det heslige i NS-tiden ved å intervju velkledde, veltilpassede og tilsynelatende velstående mennesker som smilende og lett forteller om sitt forhold til NS som om det skulle være et speidermedlemskap det var tale om.»³¹⁶ Også da Arbeiderbladet inviterte sine lesere til å ringe inn og si sin mening om serien, var kritikken mot «skjønmmalingen» meget skarp. En eldre mann mente at «framstillingen av nazistene som søte og yndige engler var en hån mot det norske folk. Det går ikke an. Serien har ingen-ting med virkeligheten å gjøre, det vet vi som var unge og med i

motstandsbevegelsen den gangen. Jeg ble rystet, synes det er forferdelig at gamle nazister får lov å framstille seg så positivt». En noe yngre innringer spurte: «Hva skal våre barn tro? Vi har fortalt dem litt om hva vi har opplevd og så får de denne solskinnshistorien. Har vi løyet for dem? Kunne ikke Haagen Ringnes fortalt de unge om dødsstraffer som ble fullbyrdet, om terror, fengsel og engstelse og en gjeng som langt fra var speidergutter og jenter. De burde få høre om Rinnans virksomhet og mange flere med ham.»³¹⁷

En grunn til at NS-folkene i serien fikk fremstå som så altfor «snille», var at intervjueren ikke stilte nærgående spørsmål og ikke kom med innvendinger mot utsagn som skurret i gode nordmenns ører. Jon Michelet i Klassekampen, som var blant dem som gikk hardest ut mot serien, sier i sin sluttomtale at «dette har hele tida vært mitt poeng, at NS-medlemmene ikke er blitt skikkelig kjørt, ikke er blitt konfrontert med de historiske fakta»³¹⁸. Både hos Michelet og andre blir dette en kritikk av programlederen: Han har latt seg styre av falsk humanisme og har dessuten latt seg sørgelig manipulere av sine intervjuobjekter. En beslektet innvending er at utvalget intervjuobjekter var galt – disse alminnelige og relativt ufarlige menneskene kan ikke være identiske med okkupasjonstidens virkelige nazister.

I sin redegjørelse for arbeidet med å få folk til å stille opp til intervjuene, har Ringnes selv besvart denne type innvendinger. I vår sammenheng blir imidlertid kritikken interessant fordi den ikke bare sier noe om TV-serien, den gir et mer generelt eksempel på hvordan kollektivtradisjonen fungerer som tolkningsramme og forventningsberedskap. Serien ble opplevd som et grovt brudd på tradisjonens realismekrav som sier at fortellingen om krigen må være *sann*. Samtidig demonstrerer kritikken tydelig hvor nært dette realismekravet er forbundet med tradisjonens mytiske dimensjon: Her er det ikke en hvilken som helst historisk beleggbar sannhet som kreves.

NS-folk valgte gal side, de svek, de solidariserde seg med ondskapen, fienden og grusomhetene. Skal fremstillingen av dem bli sann, må den legge vekt på dette, ikke på hva de på den gale siden tenkte, følte og mente. NS-folk er landssvikerne – derfor blir det løgn å framstille dem som vanlige, endog veltilpassede og velkledde nordmenn. Får NS-folk fremstå som «alminnelige», er det i seg selv historieforfalskning. Grensen mellom det gode og det onde blir utydelig, og det onde vinner terreng. Jon Michelet skrev i Klassekampen at «for gammelnazistene ble serien 'gefun-

denes fressen'. De elsker den. For de fikk breie seg i sin tilsynelatende alminnelighet»³¹⁹. I den grad det er plass til NS-folk i fortellingen om krigen, må de gå inn i landssvikerrollen: De skal anklages, konfronteres med sin ondskap og sine - stadig vedvarende - løgner. Og dessuten: De skal angre!

Serien var uforsvarlig, usann - og uønsket: «Det frekkeste NRK har vist.» «Jeg har vært så irritert over serien at fjernsynet aldri har vært så nær utgangsdøra.»³²⁰ En hovedkilde til irritasjon var at de tidligere NS-folkene, med ett unntak, ikke viste tegn til anger. De «var like store nazister som før» - de holdt fast på sin versjon av fortellingen om krigen, de presenterte sine idealistiske motiver og de mente at NS-styret hadde vært en god ting for landet. Men ikke nok med det. De tillot seg også å mene at landssvikoppgjøret var dypt urettferdig, de klaget på maten i fengslet og - verst av alt - de gav uttrykk for at de hadde vært redde for «pøbelen» i maidagene 1945. En slik beskrivelse av frihetsrusen i 1945 falt mange jøssinger tungt for brystet. «Hvem er denne pøbel, herr Ringnes? For det kan da ikke i all anstendighets navn menes vi nordmenn som kjempet for et fritt Norge i fem lange vonde år? Hvis så er tilfelle, hvis vi som fremdeles lever og som kjempet Norges kamp og alle de som gav livet, ofte som et resultat av grusom tortur, skal bli stemplet som PØBLER i et medium som TV, da synes jeg vår såkalte talefrihet har kommet for langt. Finnes det ikke sensur i NRK?»³²¹. Synspunktene som denne sensursøkende frihetskjemperen gir uttrykk for, deles av mange: Skal gode nordmenn virkelig behøve å bli fornærmet offentlig av gammel-nazister? Uttalelsen om «pøbel» burde vært umiddelbart korrigeret av programlederen, «så ettertrykkelig at det kunne ha gitt gjenlyd over hele landet»³²².

Den ene angrende nazist, Asbjørn Elden, ble derimot beundret av mange. Han hadde skjønt, han hadde lært og han var meget tydelig i sin avstandtagen. For enkelte kunne det nok være litt vanskelig å forholde seg til at Elden hadde endt opp som AKPer og analyserte både nazismen og sin egen fortid ut fra et marxistisk perspektiv. Gjennomgående ble han likevel omtalt som rakkrygget og modig. Dagbladets Arne Skouen mente endog at når NRK skulle rette opp skadene etter solkorsserien, ville et portrettprogram med Asbjørn Elden være den beste løsningen. Mer er ikke nødvendig, hans skjebne og innsikt ville fungere som en endelig avsløring av den norske nazismen.³²³

Eldens oppgjør med sin fortid må man selvfølgelig respektere. Men det er også verdt å legge merke til at den beskrivelsen han

gir av seg selv - publisert i bokform i 1979 under tittelen *Oppgjør. Tidligere hirdmann tar oppgjør med fortida* - gjør at han oppfyller alle kollektivtradisjonens krav og nærmest fremstår som en «idealnazist». Han kan fortelle om sine lite aktverdige motiver for å gå inn i NS, om sin karakterløshet og «maktbrunst». I en dialog mellom seg selv og en tenkt anklager beskriver han så sin begynnende syndserkjennelse, sin voksende anger og vilje til soning og bot. For Elden personlig har oppgjøret utvilsomt vært en viktig prosess. For den nasjonale kollektivtradisjonen betyr hans omvendelseshistorie på den annen side en virkeliggjøring av forventningene og en bekreftelse på kravene: Det er slik de skal være - de skal angre og be.

Men Elden er en enslig svale med sin offentlige anger og bot. Hvorfor? En grunn kan være at tidligere NS-folk virkelig *er* onde og forherdede og at de verken kan eller vil gjøre innrømmelser. Men det er vel heller ikke usannsynlig at mange tidligere parti-medlemmer har hatt nok med seg selv og med den bitre bevissthet om at de gjennom noen avgjørende år - i sitt eget liv og i landets historie - gjorde fundamentalt gale valg. Uansett: Hvordan det nå enn har gått med dem som var medlemmer i NS og med deres familier, har også de levd med kollektivtradisjonen i etterkrigstiden. Også de har blitt preget av denne tradisjonen. Og hvilke muligheter gir den tidligere NS-folk?

De kan holde munn, ligge lavt. Det har aldri vært åpnet for noen egentlig dialog mellom «quislinger» og «jøssinger» i etterkrigstiden. Svært mange av bøkene fra tidligere NS-folk er gitt ut på «eget forlag» eller av Institutt for Norsk Okkupasjonshistorie, som også bekoster utgivelse av avisen *Folk og land*. Diskusjonen om landssvikoppgjøret har stort sett vært ført mellom folk fra den «rette» siden. Det har ikke vært lett for folk med NS-bakgrunn å bli hørt. Skal de få komme til orde, er betingelsene klare: De må ta på seg rollen som landssvikere. De må erkjenne sin opportuniste, sitt svik, sin ondskap. De må angre og ta avstand fra sine valg og vise vilje til bot. Høylytt og offentlig. For å bli tatt opp i kollektivtradisjonenes gode selskap, må de gå inn i den sterkt negative rollen som denne tradisjonen gir dem og identifisere seg selv med svik, løgn, opportuniste og ondskap. De må se seg selv - og viktige deler av sine liv - som bærer av alt dette skammelige. Og hva får de så tilbake? En tilsynelatende respekt, en tilsynelatende forsoning. Men forsoningen innebærer at skillet mellom «rett» og «gal» side forsterkes heller enn bygges ned: Bare når de finner sin plass på den andre siden av isfrontens grense, blir det

rom for «landssvikerne» i fortellingen om krigen. Og den respekten som da kan bli de angrende syndere til del, den forutsetter at de botferdige gir avkall på all ære, alle positive egenskaper, kanskje alle sin ungdoms idealer - og henter hele sin identitet fra skammen. Slik kan det ikke være lett å leve. Asbjørn Elden har klart dette fordi hans politiske utvikling som marxist etter hvert har gitt ham et nytt perspektiv og en ny identitet. Kanskje kan religiøse opplevelser ha fungert på tilsvarende måte for andre. Men for mange tidligere NS-medlemmer må kollektivtradisjonen ha gjort det vanskelig å velge annet enn stadig trofasthet mot gamle idealer. Skal man uansett plasseres på den «andre siden», kan man iallfall insistere på at det er den *rette* siden. Alternativet er taushet.

Innhold

INTRODUKSJON

Kapittel 1	9
Krigen som historie og tradisjon	9
Historie som kulturelt uttrykk	11
Kollektivtradisjon	14
Myte og historie	16

DEL I: DE FEM MØRKE ÅR - FORTELLINGEN OM KRIGEN

Kapittel 2	23
En annen tid - annerledes og allmenngyldig	23
Kapittel 3	31
Fortellingens struktur	31
Det utrolige døgnnet	32
Min 9. april	37
Hvor lenge varte 9. april?	38
Kapittel 4	42
Hverdagsliv i krig	42
Ingen klasse, men hele folket	46
Ord og orden	51
Kapittel 5	58
Motstanden - et nasjonalmonument	58
Heltenes kamp	62
For frihet, i frihet	65
Kongens menn	69
Landskapet Norge	70
Kapittel 6	73
Binderskrigen	73
En norsk dialog og en stille latter	77
Myten som erobrer: det utvidete motstandsbegrep	80
Kapittel 7	83
Lukket i glede	83
Våren da lyset kom tilbake	86
De slagne fiender	88

Del II: OGSÅ VI NÅR DET BLIR KREVET -
KOLLEKTIVTRADISJONENS BRUK OG UTVIKLING

Kapittel 8	95
Videreføring av kunnskapen	95
Til ungdommen	96
Fra krig til kamp mot nazismen	101
Det hendte også her	102
Det angår oss alle	105
Kapittel 9	109
Norges Hjemmefrontmuseum - scene og symbol	109
En vei til de fem mørke år	111
Bergtatt	114
Tiden og symbolene	116
Kapittel 10	120
Vi må ikke glemme - jubileer og monumenter	120
De som gav livet	122
De absolutte verdier	124
Sant, ekte og autentisk	126
Aldri mer - igjen og igjen	130
Kapittel 11	133
Krigen - en opplevelse	133
På tur i krigen	135
Krigen som turistattraksjon	138
Livet, døden og kjærligheten - krigen i underholdningsindustrien	139
Kapittel 12	144
Hvis de bare ville angre	144
De andre blant oss	146
I skyggen av solkorset	150
Helt alminnelige nazister	153
Del III: AVSLUTNING	
Kapittel 13	161
Historisk kunnskap, mytisk viten	161
Blant de allierte	166
Mytologiseringens forsterkning: nazismen og det ondes prinsipp	168
Illustrasjoner	175
Noter	183
Kilder og litteratur	195

INTRODUKSJON

Foto: Håge Hattreid Moe

Anne Eriksen (f. 1958) er dr. philos og førsteamanuensis i folkloristikk ved Institutt for kulturstudier, Universitetet i Oslo. Hun har studert folks oppfatninger av historie, historie som levende tradisjon og har arbeidet med temaer som folkelig religiositet og etniske stereotyper. Sammen med Olav Christensen har hun skrevet boka *Hvite løgner – stereotype forestillinger om svarte* (1992).

Det var noe annet under krigen er en studie av 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon. Boka behandler forvaltningen av kunnskapen om den tyske okkupasjonen 1940-45. Innenfor rammene av norsk kultur forstås fortellingen om krigen som en kollektivtradisjon av mytisk viten – den binder nordmenn til hverandre og til det nasjonale fellesskapet.

I myten står okkupasjonstiden for kampen mellom det gode og det onde: Veien fra kjøkkenfronten til hjemmefronten var belagt med binders og god jøssingånd. I tradisjonen formidles det som faktisk skjedde, men i tillegg inneholder den et nasjonalt verdisyn og en spesiell forståelse av «det norske». Fortellingen om krigen blir brakt videre til nye generasjoner gjennom skoleundervisning, historiske merkedager, nasjonale monumenter og jubileumsmarkeringer. Historien som skildres er fortid, men også nåtid, fremtid og utenfor tid – mytisk tid.

Anne Eriksen (f. 1958) er dr. philos og førsteamanuensis i folkloristikk ved Institutt for kulturstudier, Universitetet i Oslo.

Krigen som historie og tradisjon • Det utrolige døgnet • Hvor lenge varte 9. april? • Motstanden – et nasjonalmonument • Binderskrigen • Ord og orden • På tur i krigen • Hvis de bare ville angre • Aldri mer – igjen og igjen

Det var noe annet under krigen:
Løst og laust i et land som ble lagt til
satt i en mytisk og nasjonalistisk krige
dialekt av et i barne og, og tapte menn
for i Kampen i Norge og Little Norway
dialekt på Grom. En binders ble
vendt til på kampen mellom det gode
og onde

ISBN 82-530-1744-8

9 788253 017440

pax